

ВЛАСНІ І ЗАГАЛЬНІ ІМЕНА В ТЕКСТІ: ІДЕНТИФІКАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ

О. В. Яковлєва (Одеса)

Мова разом з іншими знаковими системами є знаряддям мислення і виступає одним із найважливіших засобів розвитку здатності людини до абстрагування й узагальнення. При цьому особливо важливу роль у проявленні такої виключної якості мови грає граматики і, відповідно, її аналіз і вивчення. У формуванні й розвитку категоріальної структури мови віддзеркалюється формування і розвиток категоріальної структури людського мислення (1, 816). Людська мова вивчалася здебільшого як засіб матеріалізації мислення, а не як засіб ідеалізації предметів навколишньої дійсності. Але те, що має отримати в мові позначення, оформлюється одночасно і як певна частина мови, і як певний семантичний розряд всередині вибраної мови (2, 60). У мовах такого типу, як українська та російська, немає лексичних значень, що не були б граматично оформлені і класифіковані (3, 18). Між лексикою, граматикою і здатністю до номінації існує певне відношення. Якщо самостійну номінативну функцію виконує лексика, то на граматику припадає несамостійна номінативна функція і відсутність номінативної функції (4, 236).

Звісно, що закони треба досліджувати або перевіряти у реальному функціонуванні мови — усних та письмових текстах. І тут власні імена становлять особливо показовий тип лексики, оскільки показують нам найбільш чітку картину такого розмежування.

З лексичної та словотвірної точок зору власні імена описані повно і детально. Натомість їх можливі семантичні модифікації і, особливо, функціонування власних імен у текстах не користуються значною увагою лінгвістів. Однією з причин є те, що вивченню тексту як гуманітарного та лінгвістичного явища хоч і приділяється все більше уваги, однак ця увага на сучасному етапі все ж таки недостатня.

Як відомо, до створення лінгвістики тексту призвело постійне розширення об'єктної області синтаксичних досліджень. Так і у власних імен: їх повна лінгвістична характеристика може дати багато цікавого для розширення наших уявлень про людське мислення, але вона буде неповною без розгляду їх синтаксичних можливостей і закономірностей текстового вживання.

Сучасна теорія референції, яка плідно застосовує надбання логіки, сучасна риторика (та неориторика), теорія мовленнєвої діяльності, теорія комунікації тощо — усі вони займаються поверненням мови з абстрактної височини до об'єктивної дійсності, з'ясовують, як значущі одиниці мови "прикладаються" до світу. Для імен власних це, найперше, ідентифікація предметів зрозумілим для адресата чином. Ідентифікуюче значення формується трьома етапами, які відповідають трьом етапам пізнання предметів: їх виділенню, ототожненню і класифікації (5, 172). Процес виділення об'єктів, що

позначаються власними іменами, полягає у тому, що останні надаються тим конкретним об'єктам, які існують як індивідуальні або уявляються як цілісні. До таких об'єктів прикладається термін "індивід". Тут антропонімія займає для нас найважливіше місце, відбиваючи розуміння людської особистості як такої на різних етапах його, розуміння, розвитку.

Як це на перший погляд не дивно, але, щоб побачити архаїчні (знов-таки у нашому розумінні) стадії розвитку ідеї особистості, зовсім не треба заглиблюватися у далекі тисячоліття. У середні віки в Західній Європі особистість — це зовсім не неповторна індивідуальність, позитивно оцінюється в особистості саме типове, те, що повторюється, "індивідуальне є таким, що не виражається" (6, 322). Показовим у цьому плані є те, що саме ім'я індивіда в середньовічних пам'ятках довго залишалося нестабільним, писалося в різний спосіб і тому часто не піддається ідентифікації, тим більше, що згадуються здебільшого тільки особисті імена — "прізвищ" у ті часи не існувало. Звичай успадкування імен у сім'ї, родинній групі (коли дитині давали ім'я діда або батька) свідчить, мабуть, про те, що підкреслювалася не індивідуальність, а приналежність людини до колективу: ім'я — власність не особистості, а органічної групи, у яку входить дана особа (6, 323).

З іншого боку, за тодішніх уявлень ім'я людини мало певне значення для її сутності. У ранньому середньовіччі в Західній Європі надання дітям германських імен із значенням "переможець", "воїн" тощо передбачало перехід до них відповідних якостей, що зараз розцінюється як архаїчні уявлення варварського суспільства. Але й у християнській церкві постриження у ченці або вибрання папою і досі супроводжується зміною імені, так би мовити "другими хрестинами", оновленням людини. Згадування імені покійного у відповідних мотивах вважається надійним засобом допомогти його душі на тому світі. Отже, ім'я не усвідомлювалося як зовнішній знак особи, але було невід'ємною частиною людини. У середні віки були дуже поширеними всілякі переліки імен: героїв, королів у поезії, предків — у сагах та родословних і т. ін. Зберігання імені було своєрідним поверненням його носія до спільності живих та мертвих, оскільки пам'ять про нього була рівноцінною його співучасті у житті колективу (6, 299-300.)

Отже, виділення етапів ідентифікації, як ми бачили, не є безпідставною лінгвістичною і логічною абстракцією, а підтверджується самою історією та й існуючою реальністю. Сутність ідентифікації, що виконує комунікативну функцію референтного виразу, полягає передусім у вказівці на предмет, про який робиться повідомлення. Ця функція є основною, хоча й не єдиною для ідентифікуючих одиниць. Можна вважати загальноствердженою точку зору, відповідно до якої суб'єкт речення вказує на щось у зовнішньому світі (встановлює референцію), одночасно виконуючи індивідуалізацію, виділяючи це щось із низки подібних йому. Власне кажучи, сказане може мати відношення не тільки до суб'єктів у вузькому розумінні.

Сучасна логіка вважає, що у реченні із кількома іменами ("термами"), що

входять в один предикат, виділення з них суб'єкту базується на ступені їх індивідуальності: суб'єктом буде ім'я абсолютно індивідне або найбільш індивідне із цих термів. Якщо ж ступені індивідності у всіх однакові, різниця між суб'єктом і об'єктом втрачає принципове значення і до певної міри не існує (7, 180).

Про невід'ємний зв'язок із текстом можна тепер сказати термінологічно: оскільки ідентифікаційна функція безпосередньо пов'язана із референцією, вона не може бути відірвана від ситуації мовлення. Цей зв'язок із ситуацією мовлення веде до того, що конкретна референція, що має "індивідуалізувати" предмет, може спиратися на відношення трьох типів: позначення (денотації), іменування (номінації) і вказування (8, 19-21). Останнє відношення із перелічених "обслуговується", як відомо, займенниками. Що ж до перших двох, то обидва покриваються власними іменами, які є (включним) засобом денотації із "домішком" (попередньо кажучи) номінації, основним засобом якої є загальні імена. Але ж власне ім'я є генетично вторинним (завжди виникає на базі загального імені) і функціонально вторинним (завжди є найменуванням предмета, який уже є названим загальним іменем). Причина останнього — більша важливість для функціонування мови знаків-понять, ніж знаків-індексів. Саме власне ім'я у ролі актанта (суб'єкта-об'єкта) "звичайного" речення найближче підходить за характером до індексу. У свою чергу, саме закріплення власних імен за індивідуальними об'єктами можна пояснити із суто прагматичних позицій: детально членується лише та сфера, яка являється для мовного колективу життєво важливий інтерес. Тому навколишня дійсність розчленована індивідуальними позначеннями дуже нерівномірно, про що вже не раз писалося. Відбувається це розчленування саме за потреб ідентифікації: виділяється і відповідно фіксується позначенням саме те, що є комунікативно важливим як реальний носій якостей, ознак тощо. У цьому легко переконатися, зазирнувши у будь-який текст, при тому трапляються фрази (речення) просто показові: "Творчість *таких* (тут і далі підкреслено нами. — О.Я.) духовних велетнів, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський *та ще багато-багато* самовідданих самообдарованих *синів і дочок* нашого народу, сформувала нас як націю, забезпечила їй гідне місце в світі *європейських народів*" (О.Гончар). Ми підкреслили ті загальні імена, які обмежують коло референції, вказують на ту область, всередині якої відбувається ідентифікація (індивідуалізація) за допомогою власних імен. Функцію власного імені виконує також словосполучення з відтопомічним прикметником *європейський*. Конкретна референція, що індивідуалізує предмет, має у цьому фрагменті всі три можливих різновиди: позначення (власні імена), іменування (загальні імена) і вказування (займенники).

Як видно і в наведеному прикладі, для загального імені позначення поняття є обов'язковим, а називання конкретного предмета — факультативним; для власного імені — навпаки: називання конкретного предмета обов'язкове, натомість поняттява співвіднесеність предмета — факультативна.

Тут ми зустрічаємося з дуалізмом загальних імен, який інакше називають семантичною конкретизацією. Власні імена, що є вторинними утвореннями являють собою історично актуалізовані (тобто ті, що зазнали сингуляризації) загальні імена. У ономастиці є наочним здійснення референції не ізольованим загальним ім'ям, а іменним виразом, що оформлений (відкрито або приховано) детермінативом. Окрім цього взагалі можливим є тільки один спосіб сингулярності досягання за рахунок використання вже існуючих засобів сингуляризації — власних імен або іменних груп із значенням так званої "категоріальної поодинокості". Наприклад, М. Грушевський пише: "В історії він зветься Великим за велику вагу його правління", "... ще співають різні пісні про "Володимира — красне сонечко" (Історія України).

Що ж до першого способу, то тут у реальних текстах частіше роль актуалізатора виконує ситуація. Власні імена відносяться до "жорстких десигнаторів", тобто встановлюють нічим не опосередкований зв'язок із предметами дійсності, тому їх дія можлива лише у ситуації присутності або знання через знайомство (5,192). Інакше кажучи, асемантичність власних імен як засобу номінації супроводжує їх і отримує формальне вираження у вигляді предтексту. Тому асемантичність у власних імен може бути частково знята за допомогою формального вираження таксономічної інформації. Ідентифікуюча референція взагалі переважає у тих випадках, коли предмет, про який ідеться, є відомим партнерам по комунікації (чи то усній, чи то писемній). Оптимальний випадок, однак, це емпіричне знайомство.

Але власні імена відрізняються своєю чисельністю, що викликана індивідуальністю позначення кожного окремого об'єкта. Ті ж області культури, що є прагматично важливими для високорозвиненого суспільства, є величезними за обсягом. Тому й не дивно, що у всіх або багатьох членів даного мовного колективу співпадає лише незначна частина відомих імен.

Коли М. Грушевський пише про "перші людські сліди на нашій землі", то вже при першому погляді на сторінку ми бачимо небагато власних імен, і всі вони позначають назви найвідоміших у світі континентів і країн: Африка, Швеція, Німеччина тощо. Це природно, бо розмова починається з найбільш загальних відомостей. Топоніми ідентифікують місце, що може ідентифікуватися також загальними іменниками, прикметниками (разом з іменниками), прислівниками, займенниками (*в холоднім краю, тут, на споді, навколо*). Далі ідентифікація стає детальнішою, при цьому супроводжуючись необхідним предтекстом "Тільки князь Олег, що княжив у Києві на початках Х віку, запав глибоко в пам'ять народну". М. Грушевський якби навмисне коментує той факт, що це ім'я є загальновідомим для членів українського суспільства: "Вона [пам'ять] оповила ім'я його дивними оповіданнями, казками й піснями, перенісши на нього всяку всячину, що пам'ятала з давніших часів. Кінець кінцем зробила з нього не тільки великого і видатного воююника, а й "віщого" чудодія ... і так за тим казковим чудотворцем нарешті майже зник дійсний, правдивий князь Олег, що княжив у Києві" (9, 36).

На відміну від цього, застерігається читач про відсутність спільної інформації про носіїв певних імен: "З перших часів Київської держави долетіли до нас тільки голі ймення якогось Бравлина, потім Аскольда і Дира. Про цих двох чули й наші літописці, але не вміли нічого розвідати" (9, 36).

Читаючи різного рода тексти, спадає на думку (і це при подальшому розмірковуванні виявляється цілком закономірним, а надто й невідворотним), що вживання власного імені у тексті, якщо воно не позначає загальновідомий об'єкт (а це, погодимося, на тлі загальної кількості власних імен не є типовим) завжди перебігає всі три стадії ідентифікації (індивідуалізації) об'єкта. Дійсно, про що б людина не оповідала, його треба спочатку виділити, потім — ототожнити, нарешті — класифікувати (коли в цьому є потреба). Ми читаємо текст про перших руських князів і вже знаємо, наприклад, про Ігоря. "Зосталася в Києві по Ігорю його вдова Ольга..." Тут бачимо виділення не на "пустому місці", бо у свідомості мовного колективу Ольга — це ім'я жінки. Далі — постійне ототожнення на базі вже відбувшися виділення і класифікації: "... як люто мстила Ольга древлянам за смерть чоловіка. Ольга в наших переказах стала *типом*, взірцем хитрої княгині, як Олег — взірцем хитрого князя" (9, 41).

А чи змінилося щось у більш сучасних текстах? Вже заздалегідь, маючи на увазі типологічний, конструктивний характер згаданих закономірностей, можна сказати — ні. Тут відбувається цікавий процес. Коли щось усвідомлюєш нове у поведінці власних імен, аналізуєш перший-ліпший текст і бачиш підтвердження або й навіть розвиток своїх спостережень. Ми думаємо, що це не випадкове явище удачі, а свідомство того, що знайдені риси мають універсальний характер. При цьому не забудемо, що повідомлення про нові явища у суспільстві буде завжди просто насичене власними іменами. І не просто застиглими іменами в застиглій функції. Їх функція ідентифікації буде дійсно перебігати весь свій спектр, змінюватися на іншу функцію — характеристичної (предикації), яка виводить їх у план загальних імен — чи то за допомогою словотвору, чи без його участі. Але що характерне для сучасного слововживання, власне ім'я фіксується в усталеній формі, без коливань, варіантів, що підтверджує наявність міцної традиції індивідуалізації, виділення особистості не тільки на рівні тексту, але й у сфері позаситуативної номінації. "Человек Ренессанса, человек *винчианского* типа, — предвкусвала я, направляясь беседовать с Иосифом Гольманом. — Физик, издавший сборник стихов, бизнесмен, объехавший полстраны с лекциями о рекламе, организатор журнала "Рекламные технологии" и одноименной выставки..." "Как бизнесмен я, к сожалению, вообще не очень. Вторым *Генри Фордом* мне не стать никогда" (Комсомольская правда, 26 февраля — 5 марта 1999 г., с.26). Ми бачимо у цьому фрагменті також загальні імена, що виконують ту ж саму роль, що і власні, — індивідуалізації: *физик, бизнесмен, организатор*. І це наводить ще на один, більш загальний висновок: реальний текст являє собою цілісну взаємодію двох розрядів лексики — індивідуальних,

власних і загальних, групових, імен, що можуть взаємозамінювати одне одного, доповнювати, підсилювати виділення, характеризувати об'єкти. Тут на перший план виступає комунікативна реальність — об'єкти та їх ознаки. Як вони виділяються, ототожнюються, класифікуються, характеризуються — залежить не від встановленого поза текстом, на рівні лексики (словника), а від суто комунікативної необхідності.

Актант речення зовсім не обов'язково значить “суб'єкт”. Він може мати значення місця, локусу (“Ішли вони собі якось надвечір *Бузюківською вулицею*”. — 10, 161). За традиційним формальним аспектом аналізу речення обставини включаються у групу присудка. Але у семантичній структурі речення предикат не завжди відповідає присудку у формальній структурі. Ідентифікація місця (за допомогою власних або загальних імен) не може скласти частину предикатного значення, оскільки останнє має не ідентифікаційний, індивідуалізуючий характер, а характеризуючий, класифікаційний. Те ж саме відноситься до ідентифікації часу (“Так на *день-два* близня відбилася від ворогів... — 10, 160), ідентифікації суб'єкта та, у разі необхідності, — об'єкта. Тут бачимо дуже наочно відомий принцип семантичної будови речення “Я-тут-зараз”, про який багато писав Ю.С.Степанов. Тотожність актантів як однорідних уявлень у семантиці речення може бути доведена їх можливою взаємозаміною, що й приводить до старої проблеми дифузності другорядних членів речення. Наприклад, у реченні “І раптом *Івашко* аж одстрибнув на *Любку*: в бур'яні під парканом щось сильно затіпалось” (10, 161) предикат *одстрибнув* пов'яже два актанти — суб'єктивний (*Івашко*) і об'єктивний (*Любка*), але останній можна кваліфікувати також як актант місця: одстрибнув куди?

З позицій семантичного синтаксису не виникає протиріччя між загальним номінативним значенням власного імені і його ситуативним комунікативним значенням. Власне ім'я *Ощадний банк* має загальне номінативне значення “організація”, в реченні ж ця одиниця може позначати і суб'єкт (*Ощадний банк встановив...*), і об'єкт (*наказано Ощадному банку...*), і місце (*Гроші лежать в Ощадному банку*) — тобто всі можливі актанти, крім актанта часу, оскільки в цьому імені немає таксономічних часових ознак. На відміну від цього, можуть позначати актант часу такі власні імена, як *Гуморина* (свято), *Червона Рута* (фестиваль), *Перебудова* (політичні події) тощо.

Природно, що в цьому плані власні імена ведуть себе тотожно загальним: ім'я може позначати певний за семантикою семантичний актант тільки за наявності відповідної семи (групи сем) у його (імені) семантиці. Питання може виникнути щодо кола позначуваних актантів: можливо, власні імена покривають більш вузький набір. Проте ця теза потребує детального обстеження матеріалу, при цьому не слід забувати, що низка актантів (вірніш, їх система) встановлюється шляхом абстрагування, тобто результати вказаного порівняльного аналізу будуть залежати від вдалості і ступеня абстракції прийнятої класифікації. Принаймні, точно можна сказати, що людина про-

водить ідентифікацію місця, часу і учасників ситуації (перебіг якої позначається предикативними одиницями); учасники ситуації протиставляються за ознакою активності/пасивності. Власне, йти глибше цього рівня класифікації, на якому власні й загальні імена мають однакові функціональні можливості, навряд чи, на нашу думку, доцільно: подальша деталізація буде вже мати лексико-тематичний характер. Тут же цікаво виявити саме "синтаксично чисту" ідентифікацію і її типи, що зумовлені не семантикою слів, а відношенням до взаємодоповнюючих аспектів сприйняття людиною навколишньої дійсності: об'єкт — місце — час.

Література.

1. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — 840.
2. Уфимцева и др. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация: (Общие вопросы). М.: Наука, 1977. 7-98.
3. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1972. — 614.
4. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. М.: Наука, 1977. — 230-293.
5. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. М.: Наука, 1980. — 156-249.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984. — 350.
7. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: (Семиологическая грамматика). М.: Наука, 1981. — 360.
8. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 13. М.: Радуга, 1982. — 5-40.
9. Грушевский М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. — К.: КМ Academia, 1994. — 256.
10. Винниченко В. К. Намисто: Оповідання. К.: Веселка, 1989. — 380.